

دانشگاه سям نور

جغرافیای شهری ایران

(رشته جغرافیا)

دکتر اصغر نظریان

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

پیشگفتار	یازده
هدف کلی درس	شانزده
کلیات: تعریف و مفهوم شهر در ایران	هفده
مفهوم شهر در گذشته	هفده
مفهوم شهر در دوره‌های اخیر	بیست
مآخذشناسی جغرافیای شهری ایران	بیست و سه
بخش اول: تاریخچه شهر و شهرنشینی در ایران	۱
هدف مرحله‌ای بخش اول	۱
۱-۱ فصل اول: شهر و شهرنشینی در دوره باستان پیش از اسلام	۳
هدف مرحله‌ای فصل اول	۳
هدف‌های آموزشی و رفتاری فصل اول	۳
۱-۱-۱ بومیان ایران	۶
۱-۱-۲ مادها	۸
۱-۱-۳ هخامنشی	۹
۱-۱-۴ سلوکیان	۱۳
۱-۱-۵ اشکانیان	۱۵

۱۶	۱-۱-۶ ساسانیان
۲۰	خلاصه فصل اول
۲۲	خودآزمایی فصل اول

۲-۱ فصل دوم: شهر و شهرنشینی پس از پیروزی اسلام

۲۵	هدف مرحله‌ای فصل دوم
۲۵	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل دوم
۲۷	۱-۲-۱ شهر و شهرنشینی پس از پیروزی اسلام
۲۸	۱-۲-۲ شهرهای قدیمی
۲۸	۱-۲-۳ شهرهای نوین
۳۰	۱-۲-۴ کالبد فیزیکی شهرهای دوره اسلامی
۳۲	۱-۲-۵ عناصر اصلی شهرهای اسلامی
۳۲	- مسجد جامع
۳۳	- بازار
۳۵	- مدرسه
۳۶	- سایر عناصر
۳۶	خلاصه فصل دوم
۳۷	خودآزمایی فصل دوم

۳-۱ فصل سوم: شهر و شهرنشینی از پیروزی اسلام تا عصر معاصر

۳۹	هدف مرحله‌ای فصل سوم
۳۹	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل سوم
۴۰	۱-۳-۱ سلجوقیان و خوارزمشاهیان
۴۴	۱-۳-۲ ایلخانیان
۵۱	۱-۳-۳ صفویه
۵۵	۱-۳-۴ بعد از دوره صفوی تا انقلاب مشروطیت
۶۶	خلاصه فصل سوم
۶۸	خودآزمایی فصل سوم

۷۱	۱-۴ فصل چهارم: شهر و شهرنشینی در دوره معاصر
۷۱	هدف‌های مرحله‌ای فصل چهارم
۷۱	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل چهارم
۷۲	۱-۴-۱ انقلاب مشروطیت عصری نو در حیات شهرنشینی ایران
۷۵	۱-۴-۲ شهر و شهرگرایی از آغاز قرن چهاردهم تا اصلاحات ارضی (۱۳۰۰ تا ۱۳۴۰)
۸۵	۱-۴-۳ ترکیب اجتماعی و پراکندگی فضایی جمعیت شهری در ایران تا اولین سرشماری عمومی ۱۳۳۵
۹۲	۱-۴-۴ رشد شتابان شهرنشینی در دوران معاصر
۹۴	۱-۴-۵ بازتاب فضایی جمعیتی رشد شتابان شهرنشینی
۱۰۱	خلاصه فصل چهارم
۱۰۳	خودآزمایی فصل چهارم
۱۰۵	۱-۵ فصل پنجم: تحولات شهر و شهرنشینی در جمهوری اسلامی
۱۰۵	هدف مرحله‌ای فصل پنجم
۱۰۵	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل پنجم
۱۰۵	۱-۵-۱ ادامه جریان رشد شهرنشینی در بعد از انقلاب اسلامی
۱۰۸	۱-۵-۲ افزایش نقاط شهری و سطح‌بندی جمعیتی تنها در نیم‌قرن اخیر
۱۲۱	خلاصه فصل پنجم
۱۲۳	خودآزمایی فصل پنجم
۱۲۵	بخش دوم: شهر و شهرنشینی در ارتباط با محیط طبیعی
۱۲۵	هدف مرحله‌ای بخش دوم
۱۲۷	۲-۱ فصل اول: نقش بنیادهای جغرافیایی در شکل‌گیری شهرهای ایران
۱۲۷	هدف مرحله‌ای فصل اول
۱۲۷	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل اول
۱۲۹	۲-۱-۱ مکان‌گزینی شهرهای ایران در عرض‌های مختلف جغرافیایی
۱۳۲	۲-۱-۲ ویژگی‌های توپوگرافیک و نقش آن در مکان‌گزینی شهرها
۱۳۳	- نواحی کوهستانی

۱۴۰	- نواحی پایکوهی و دره‌های داخلی
۱۴۱	- نواحی جلگه‌های ساحلی
۱۴۶	- فلات داخلی ایران
۱۴۷	۳-۱-۲ آب و نقش آن در مکان‌گزینی و توزیع جغرافیایی شهرهای ایران
۱۵۳	خلاصه فصل اول
۱۵۵	خودآزمایی فصل اول
۱۵۷	۲-۲ فصل دوم: موقعیت ناحیه‌ای شهرها و روابط شهر و روستا در ایران
۱۵۷	هدف مرحله‌ای فصل دوم
۱۵۷	هدف آموزشی - رفتاری فصل دوم
۱۵۸	۱-۲-۲ موقعیت ناحیه‌ای شهرهای ایران
۱۶۱	۲-۲-۲ روابط شهر و روستا در ایران
۱۶۳	الف) روابط شهر و روستا در گذشته
۱۶۵	ب) روابط شهر و روستا در عصر حاضر
۱۷۶	خلاصه فصل دوم
۱۷۸	خودآزمایی فصل دوم
۱۸۱	۲-۳ فصل سوم: توزیع فضایی و نظام سلسله مراتبی شهرهای ایران
۱۸۱	هدف مرحله‌ای فصل سوم
۱۸۱	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل سوم
۱۸۲	۱-۳-۲ توزیع فضایی شهرها و جمعیت شهری ایران
۱۸۸	۲-۳-۲ نظام سلسله مراتبی شهرهای ایران
۱۸۸	- بررسی‌های مقدماتی و تئوریک
۱۹۰	- سلسله مراتب شهری از نظر کمی - رابطه بین اندازه - ردیف یا اندازه - مرتبه
۱۹۱	۳-۳-۲ سلسله مراتب شهری ایران
۱۹۴	- رابطه اندازه - مرتبه شهرهای ایران
۲۰۰	۴-۳-۲ ایجاد تعادل در نظام شهری ایران
۲۰۳	خلاصه فصل سوم
۲۰۶	خودآزمایی فصل سوم

۲۰۹	بخش سوم: ویژگی‌های اقتصادی و کالبدی شهرهای ایران
۲۰۹	هدف مرحله‌ای بخش سوم
۲۱۱	۳-۱ فصل اول: ویژگی‌های اقتصادی
۲۱۱	هدف مرحله‌ای فصل اول
۲۱۱	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل اول
۲۱۲	۳-۱-۱ تحولات اقتصادی و ویژگی‌های اقتصادی شهرها
۲۱۶	۳-۱-۲ نقش و کار شهرها
۲۲۶	خلاصه فصل اول
۲۲۷	خودآزمایی فصل اول
۲۲۹	۳-۲ فصل دوم: روند شهرنشینی در طرح‌های شهری
۲۲۹	هدف مرحله‌ای فصل دوم
۲۲۹	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل دوم
۲۳۰	۳-۲-۱ بازتاب تحولات شهر و شهرنشینی در نظام کالبدی شهرها
۲۳۵	۳-۲-۲ سابقه برنامه‌ریزی شهری در جهان
۲۳۵	۳-۲-۳ برنامه‌ریزی شهری در ایران
۲۳۸	۳-۲-۴ طرح‌های شهری در نظام جمهوری اسلامی ایران
۲۴۰	۳-۲-۵ طرح‌های جامع و تفصیلی
۲۴۳	۳-۲-۶ طرح‌های هادی
۲۴۵	۳-۲-۷ ایجاد شهرهای جدید
۲۴۹	خلاصه فصل دوم
۲۵۱	خودآزمایی فصل دوم
۲۵۲	پاسخ به خودآزمایی‌ها
۲۵۹	منابع و مآخذ

پیشگفتار

پس از انقلاب کشاورزی، ایجاد شهرها دومین انقلاب عظیم در فرهنگ انسان بود. این امر روند اجتماعی برجسته‌ای بود که بیشتر موجب دگرگونی در روابط متقابل انسان با محیط و انسان‌های دیگر گردید. در حقیقت تغییر در واکنش‌های انسان‌ها نسبت به هم و نسبت به محیط به تحول اجتماعی و دگرگونی فضایی امکان داد که نمود عینی آن به صورت یک پدیده نو که اصطلاحاً «شهر» نامیده می‌شود نمایان گردید. پیدایش زندگی شهری در مراکز متعددی صورت گرفته ولی مدنیت و فرهنگ شهرنشینی در ایران، قدیمی و پرسابقه است که در تمام فلات ایران توسعه و گسترش یافته است. در این میان پیدایش، توسعه و مکان‌گزینی شهرهای ایران به تبعیت از ویژگی‌های خاص زمانی و مکانی خود شکل گرفته‌اند و در فراز و نشیب‌های تاریخ دگرگونی‌ها و تغییراتی را بر چهره خود پیدا کرده‌اند. تا اینکه امروز به صورت میراثی از تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور به دست ما رسیده است.

پژوهش برای یافتن نیروهای درونی سازماندهی جامعه که شکل‌دهندگی و چهره‌پردازی فضای شهری و فضاهای زیستی این سرزمین را در مرحله‌ای یا مرحله‌ای از تاریخ به عهده داشته‌اند در مرکز بررسی‌های جغرافیای شهری کشورمان قرار دارد. تحولاتی که در طول تاریخ به خصوص در صد سال اخیر در ارتباط با استقرار حکومت‌ها، دولت‌های مرتبط با اقتصاد صنعتی و سرمایه‌داری جهانی به‌وقوع پیوسته، موجب دگرگونی در روند تمدن و فرهنگ عمومی شهرنشینی، عملکرد شهرها، توسعه و گسترش آنها و دگرگونی فضای پیرامونی آنها گردیده است. در دنیای امروز یک حرکت انفجاری و فزاینده در شهرنشینی به وجود آمده و جمعیت و تعداد شهرها روز

به روز در حال افزایش است. چنین پدیده‌ای در کشور ما از مدت‌ها پیش در ابعاد مختلف خود شروع به تجلی کرده و مسائل و مشکلاتی را به وجود آورده است. شهرنشینی و افزایش جمعیت شهری و عوارض مختلف آن در حال حاضر یکی از دشواری‌ها و مشکلاتی است که در سطح ملی و منطقه‌ای اذهان عمومی و مسئولین کشور را به خود مشغول داشته است. در حقیقت یکی از مسائل مهم جامعه‌های معاصر، مسائل شهری است و مشکلاتی که هم‌اکنون در میهن ما جلب توجه می‌کند و روز به روز ریشه‌دارتر می‌گردند. شهر پدیده‌ای تاریخی و جغرافیایی، شهر ساخته و پرداخته عواملی است که گذشته و حال بر آن اثر گذاشته و در منظر جغرافیایی آن تضادهایی را به وجود آورده است. در ایران پدیده شهری کاملاً نوظهور و مبتنی بر توسعه و تحولات صنعتی که در کشورهای اروپایی در قرون اخیر به وقوع پیوسته، نیست. شهرهای ایران در طول تاریخ هر یک به مقتضای شرایطی زاده شده و رشد و توسعه یافته و بر اثر ضعف عواملی که به هنگام تکوین خود داشته‌اند و بالاخره با وقوع ناگهانی حوادث تاریخی راه زوال پیموده‌اند. ولی سرعت‌گیری شهرنشینی، رشد جمعیت و تعداد شهرهای ایران در نیمه اول قرن اخیر پدیده‌ایست چشم‌گیر و انکارناپذیر؛ چه شهرها به تبعیت از نقش و موقعیت جدیدی که پیدا کرده‌اند اشکال تازه‌ای از زندگی اجتماعی را بر خود و فضای پیرامونی خویش تحمیل می‌کنند که اثرات آنها را در مظاهر حیات شهرهای ایران می‌توان یافت.

جغرافیای شهری به واقع ترسیم و تشریح شکل تجمع و نوع فعالیت انسان‌ها در مناطق شهری و تحلیل دگرگونی‌های این اشکال و فعالیت‌ها در ارتباط با فضای شهری و روابط پیرامونی در زمان و مکان است. این امر مستلزم شرح موقعیتی است که شهر می‌تواند در شرایط عام و خاص اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در گذشته و حال داشته باشد. از این طریق است که حیات درونی و روابط بیرونی شهر با همه تضادها و تباینات ترسیم می‌گردد و با درک ویژگی‌ها و سنجش ارزش‌های جغرافیایی هر شهر راه‌های توسعه، عمران و برنامه‌ریزی هموار می‌گردد.

در تحقق اندیشه، تفکرات و دگرگونی‌ها و مسائل مورد بحث و اهداف علمی که در جغرافیای شهری تعقیب می‌شود، کتاب حاضر به نام «جغرافیای شهری ایران» تدوین و تألیف گردیده است. باید یادآور شد که از آغاز مطالعات در جغرافیای شهری

ایران که توسط محدود جغرافیدانان انجام گرفته است کمتر برخورد جدی و ریشه‌ای در زمینه تحقیقات و ویژگی‌های جغرافیای شهری ایران و تئوری و نقطه‌نظرهای مربوطه صورت گرفته است و زمینه‌های کاری در رابطه با جغرافیای شهری ایران انگشت شمار است و مطالعات پراکنده محققین و دانشمندان سایر علوم نیز راهگشای واقعی چنین تحقیقات و مطالعات پراکنده نمی‌تواند باشد. واقعیت این است که تاکنون اغلب مطالعات جغرافیای شهری ایران و در اکثر مطالب عنوان شده به رغم برخورداری از عمق و وسعت مطالعاتی از این قبیل، جای خالی کنکاش و تحقیق در جغرافیای شهری ایران باز هم احساس می‌شود. در واقع با همه تحقیقات تاریخی مطالعات عمیقی که راجع به شهر و شهرنشینی در گذشته و سنوات اخیر انجام شده است هنوز نکات واقعی اصیل و مهمی وجود دارند که همچنان در پرده ابهام باقی مانده‌اند. از طرف دیگر شرح و تفصیل چگونگی تحولات عمیق و کیفی در ساختار کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهرهای ایران در پیوند با محیط طبیعی و بنیادهای فرهنگ ناحیه‌ای به خصوص فرهنگ اسلامی چیزی نیست که به سادگی با مطالعات گذرا و بدون بازگشت به گذشته و تحولات تاریخی شهرها امکان‌پذیر باشد. آگاهی از عملکرد و نفوذ فرهنگ شهرنشینی جدید در کالبد شهرهای ایران نیز بدون اطلاع از بنیادهای گذشته شهر و شهرنشینی در ایران عملی نیست و راز و رمز این گونه گذارها و فهم و درک زندگی شهری کنونی و مسائل و مشکلات بومی و غیربومی آنها نه تنها از نظر علمی ارزش بسیار دارد بلکه کاربرد این شناخت‌ها در برنامه‌ریزی کنونی و آینده شهرهای ما نیز ضروری است.

به هر حال این مجموعه با استعانت از آثار علمی اساتید و جغرافیدانانی که در این زمینه سوابق و تجربیات ارزنده‌ای داشتند و با استفاده از منابع، مأخذ، سوابق تاریخی، مدارک، اسناد، شواهد علمی، تجربیات و تحقیقات متعدد شخصی، عملیاتی میدانی خاص و ممارست و تجربیاتی که در طی نزدیک به ۱۰ سال تدریس جغرافیای شهری ایران به دست آمده است تدوین و تألیف گردیده است. در مجموع خارج از منابع و مأخذ و عوامل ذکر شده سعی شده است که از آخرین آمارها اطلاعات، نقشه و مدارک مستند استفاده کرده و بنیاد و پایه شرح علمی مطالب و تفسیر و تحلیل قرار

گیرند تا از این طریق شناخت واقعی از شهرهای ایران و ویژگی‌های جغرافیایی انجام گیرد.

کتاب حاضر در سه بخش تدوین شده، بخش اول اختصاص به مطالعه در «سیر تحولات تاریخی شهر و شهرنشینی در ایران» دارد. در این بخش خارج از مطالعه نظام و شبکه شهری ایران در ادوار مختلف تاریخی، سعی شده است که مجموعه تحولات شهری در ارتباط با نظام‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مورد بحث قرار گرفته و روابط ارگانیکی شهر، موقعیت و دگرگونی آن در درون یک نظم به هم پیوسته مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد و اشکال فضایی آن ترسیم گردد. اساساً شناخت هر پدیده به درجه شناخت از فرآیند تاریخی آن پدیده بستگی دارد. به همین دلیل برای رسیدن و اشراف کلی بر فرآیند تحول شهرها نیازمند بررسی تاریخی عمیقی هستیم و لازم است این بررسی ناظر دگرگونی‌های اجتماعی فرهنگی و اقتصادی پدیده مورد نظر باشد. بدین جهت مطالعه در سیر تحولات تاریخی شهر و شهرنشینی در ایران در راستای این اهداف و شناخت بنیادی و اساس دگرگونی‌های نظام و شبکه شهری ایران و آشنایی با میراث‌های فرهنگ شهری ایران امری اجتناب‌ناپذیر است.

در این راستا سه دوره مشخص تاریخی مورد توجه بوده و تحولات شهری در این مقاطع تاریخی مورد بحث قرار گرفته است:

۱. شهر و شهرنشینی در ایران باستان
۲. شهر و شهرنشینی در ایران بعد از اسلام
۳. شهر و شهرنشینی ایران در دوران معاصر

بخش دوم اختصاص به مطالعه و بررسی بنیادهای جغرافیایی شهرهای ایران دارد. در این بخش شناخت خصایص عمومی و کلی شهرهای ایران مورد توجه قرار گرفته است. تکوین، توزیع و جمعیت شهری ایران در رابطه با محیط طبیعی ضمن ارزیابی علمی تأثیرات این عوامل و نقش آنها در توزیع و تکوین جمعیت شهری ایران مورد بحث قرار گرفته است. اساساً توزیع نامساوی و ناهماهنگ شهرها، جمعیت شهرها و جمعیت شهری ایران بی‌رابطه با عوامل طبیعی و جغرافیایی نیست چرا که به موازات دگرگونی در ویژگی‌های جغرافیایی، تعداد و جمعیت شهرهای ایران نیز تغییر کرده است. اثرات انکارناپذیر عوامل تاریخی اقتصادی و اجتماعی نیز در جایگزینی

شهرها ضمن تأثیر متقابل یاد شده در مسائل شهری ایران هرگز فراموش نشده است. به طور کلی مشخصات عمومی شهرها، موقعیت ناحیه‌ای آنها نقش آب، توپوگرافی، عوارض جغرافیایی اقلیم و عرض جغرافیایی از عواملی هستند که مورد توجه قرار گرفته است. تحولات و ترکیب جمعیت شهرها، شبکه شهری، سلسله مراتب شهرها، توزیع مناسب و منطقی و تغییرات آنها در سرشماری‌های مختلف از نظر کمی و کیفی نیز در این بخش بررسی شده است.

بخش سوم اختصاص به ویژگی‌های اقتصادی و کالبدی و طبقه‌بندی آنها از نظر نقش و کارکرد و دگرگونی در این طبقه‌بندی بر پایه دگرگونی‌های اجتماعی - اقتصادی دارد. روند شهرنشینی و طرح‌های شهری، نظام کالبدی شهرها، سوابق برنامه‌ریزی و طرح‌های شهری از مسائل دیگری هستند که در این بخش مورد بحث قرار گرفته است.

هدف کلی درس

در این درس دانشجویان با نظام شهر و شهرنشینی در ایران که در قالب‌های سیر تاریخی، پراکندگی جغرافیایی و تأثیر شرایط طبیعی در شکل‌گیری و مکان‌گزینی، تحولات جمعیت شهرها، شبکه و سلسله مراتب شهری، ویژگی‌های اقتصادی و کالبدی آنها مطرح می‌شود، آشنا خواهند شد.

کلیات: تعریف و مفهوم شهر در ایران

شهر و شهرنشینی روند اجتماعی برجسته‌ای است که بیشتر موجب دگرگونی در روابط متقابل انسان با محیط و با انسان‌های دیگر شده است. در حقیقت تغییر در واکنش‌های انسان‌ها نسبت به هم و نسبت به محیط، به تحول اجتماعی و دگرگونی فضایی امکان داده که نمود عینی آن به صورت یک پدیده نو که اصطلاحاً «شهر» نامیده می‌شود، نمایان گردیده است. ویژگی‌های شهر و مفهوم آن در دوره‌های مختلف تاریخی و مناطق مختلف یکسان نبوده و مفهوم آن در هر دوره و مناسب با هر سرزمینی در مسیر تاریخ تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد. اختصاص واژه‌هایی به مانند: پولیس، هگمتانه (محل اجتماع)، پاسارگاد (اردوگاه پارسیان)، کهن‌دژ، شارس‌تان، شهر، شارس‌تان، مصر، قصبه، مدینه و امثال اینها به اجتماعات بزرگ انسانی و چه پدیده نوظهور اجتماعی، خارج از مفهوم جوامع اولیه و به اصطلاح «روستا»، نمونه‌ای از این تفاوت‌ها در نگرش به مفهوم شهر می‌باشد.

مفهوم شهر در گذشته

پیدایش زندگی شهری در مراکز متعددی صورت گرفته ولی مدنیت و فرهنگ شهرنشینی در ایران قدیمی و پرسابقه است که در تمام فلات ایران توسعه و گسترش یافته و به تناسب در دوره‌های مختلف تاریخی به مقتضای شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، سیما و ویژگی‌های متفاوتی را از خود نشان داده است. بدین ترتیب علی‌رغم اشتراکات فراوانی که بین شهرهای ایران در دوره‌های مختلف تاریخی وجود دارد، تعریف جامع در این مورد امکان‌پذیر به نظر نمی‌رسد. ولی بررسی‌های تاریخی و ادواری در مورد شهرهای ایران در دوره‌های قبل از اسلام و بعد از آن و در دوران معاصر می‌تواند راهگشا باشد.

در ایران شهر، چه در دوره باستان و چه در دوره اسلامی پایگاه قدرت و جایگاه دستگاه اداری و نظام شاهنشاهی و یا شهرداری بوده است. شهر را در فارسی باستان «خشث» می‌گفته‌اند که به معنی قلمرو پادشاه بوده است. در اوستا این واژه به صورت «خشتر» آمده است. واژه فارسی شهر از همین واژه اوستایی است. در روزگار ساسانی شهر به معنی امروزی آن «شهرستان» خوانده می‌شده است که از واژه «شهر» و «ستان»

تشکیل یافته بود. واژه «ستان» یا «استان» به معنی جا و مکان می‌باشد. بدین ترتیب «شهرستان» یا «شهر» در کاربرد امروزی جایگاه پادشاهی و مرکز قدرت سیاسی و حکومت بوده است.^۱

به نظر عده‌ای از متخصصان، مفهوم شهر با تقسیمات اداری کشور یا ساتراپ‌ها و واحدهای اداری آن دوره رابطه نزدیک داشته است. در بعضی کتاب‌ها «شهرستان» به معنی «شهر» آمده است. ولی غالباً به معنی مرکز استان، ناحیه، کوره، منطقه و کشور بوده است.^۲

در دوره اسلامی برای مفهوم شهر، قصبه را به کار می‌بردند و واژه‌های اساسی که برای شهر به کار گرفته می‌شد همین مفهوم را داشته است. سه نوع شهر در دوره رونق شهرنشینی (قرن سوم تا ششم هجری) می‌توان تمیز داد که عبارت بودند از: مصر، قصبه، مدینه:

– مادرشهرها، شهرهای بزرگ یا اساساً پایتخت‌ها و امیرنشین‌ها را «مصر» و جمع آنها را امصار می‌گفتند و مصر به شهری گفته می‌شد که در رأس آن امیر، سلطان بزرگ یا پادشاهی قرار داشته است مثل بصره و «ارجان». عامه مردم هر شهر کلانی را مصر می‌خواندند. در حقیقت مصر شهر بزرگی بود که در تقسیمات کشوری، جایگاه بالاترین مقامات سیاسی بوده است.^۳ در آن زمان شهرهای بزرگ را «مادرشهر» نیز می‌خواندند که معادل «متروپولیس» می‌باشد. و «ام‌القری» نیز خوانده می‌شد.

– «قصبه» پایتخت ایالتی بوده است ولی در دوره‌های بعد پایتخت هر یک از واحدهای اصلی تقسیمات کشوری را به این نام نامیده‌اند.

– نوع سوم شهر «مدینه» است که مقر دولت یا نمایندگان حکومت بوده است. مدینه واژه‌ای آرامی و مفهوم اصلی آن با مفهوم شهرستان در زبان پهلوی بسیار نزدیک است.

۱. احمد اشرف، ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران – دوره اسلامی، نامه علوم اجتماعی – شماره ۴ تیرماه

۱۳۵۳ – دانشکده علوم اجتماعی و تعاون – دانشگاه تهران.

۲. صادق هدایت، شهرستان‌های ایران. مجله مهر سال هفتم (۱۳۲۱) شماره ۱-۳.

۳. مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم – لندن – چاپ بریل ۱۹۰۶.

یاقوت حموی در معجم البلدان^۱، در تقسیمات کشوری روزگار خود به ترتیب اهمیت و وسعت از واژه‌های زیر استفاده می‌کند: الف: ولایت (به معنی استان امروزی) ب: کوره (به معنی شهرستان امروزی) ج: رُستاق (به معنی بخش امروزی، ت: طسوج (به معنی دهسان امروزی) و ث: قریه (به معنی ده امروزی) مثلاً در معرفی تقسیمات کشوری شیراز را قصبه ولایت فارس، اصطخر را قصبه کوره اصطخر، یزد را قصبه رستاق یزد و شهر نائین را قصبه طسوج نائین معرفی می‌کند.

به‌طور کلی مدینه و در اصطلاح امروزی شهر، گذشته از موقعیت اداری، دارای نقش مذهبی پراهمیتی بوده است. خواندن و برگزاری نماز جمعه و داشتن مسجد جامع، به صورت یکی از ارکان شهرهای اسلامی در سده‌های اولیه اسلام درآمده بود. یکی از نشانه‌های مشخص‌کننده شهر داشتن مسجد آدینه بود. به بیان دیگر شهر جایی بوده است که ناگزیر مسجد جامع داشته. به عبارت دیگر، در اوایل دوره اسلامی هر سکونتگاه پایدار که جمعیت آن به اندازه‌ای می‌رسید که مقامات مذهبی در آن ساکن شوند و مسجد آدینه برپا کنند شهر منزلت می‌یافت. این مفهوم در دوره‌های مختلف در طول تاریخ تغییرات زیادی به خود دیده است.^۲

در تعریف عام در واقع شهر سکونتگاهی بوده که هم مرکز اداری یکی از تقسیمات کشوری بوده و هم مسجد جامع داشته است. به علاوه داشتن میدان، بازار، چهارسوهای بزرگ و کوچک، سرای، کاروانسراها و محلات به صورت عناصر شهری و فعالیت‌های بازرگانی و صنفی از ویژگی‌های شهرهای قدیمی ایران به حساب می‌آمده است. در دوره‌های رشد و توسعه شهر و شهرنشینی و افول رونق آن مفهوم شهر نیز تا اندازه‌ای تغییر می‌کرد و مفاهیم مذکور در مورد آنها نسبت به تعداد جمعیت، موقعیت، اهمیت و ارزش اقتصادی آنها تغییر می‌یافت. تا بالاخره مفهوم شهر به مرور ایام در مورد اکثر سکونتگاه‌های پرجمعیت، قدیمی، پراهمیت و مهم عمومیت پیدا کرد.

۱. یاقوت حموی، معجم البلدان

۲. احمد اشرف، همان منبع، ص ۱۴ تا ۱۷

مفهوم شهر در دوره‌های اخیر

امروز تعریف جامعی از شهر که بتواند شامل کلیه شهرهای جهان باشد مشکل است، چرا که شهرها به سیستم‌های اقتصادی و اجتماعی همسان وابسته نبوده و نکات مشترکی بین آنها وجود ندارد. بنابراین هر یک از جغرافیدانان بنا به ادراک و برداشت خود تعریفی از شهر کرده‌اند.^۱ ولی اکثراً تعریف رضایت‌بخشی از آن به دست نداده‌اند. زیرا شهر مثل هر مقوله جغرافیایی و اجتماعی یک تجرید است ولی عناصر متشکله آن مانند: ساکنان، ساختمان‌ها، شبکه حمل و نقل، تأسیسات و تجهیزات و همه وجودهای عینی با ماهیت‌های متنوع ظاهر می‌گردند.^۲ برای تعدادی از جغرافیدانان نوع فعالیت‌های انسانی و تفاوت‌های آن با جوامع روستایی، برای عده‌ای تعداد جمعیت و تراکم و تمرکز آن در یک مکان و برای برخی ویژگی‌های فیزیکی و ساختاری، ملاک تعریف و مفهوم شهر قرار گرفته است که بحث مهمی را در بین جغرافیدانان در جغرافیای شهری عمومی تشکیل می‌دهد.^۳

با این همه شهر اجتماعی است با تعداد و تراکم معین و متناسب جمعیت، با بافت و ساختار کالبدی یکپارچه و به هم پیوسته اعم از محلات، کوی‌ها و یا مناطق مسکونی، فضاهای فرهنگی، بازرگانی، تولیدی، اداری، ارتباطی، کشاورزی و نظایر آنها که اکثریت ساکنان شاغل دائمی آن در مشاغل غیرکشاورزی به کار اشتغال داشته و بر اثر تمرکز تولید و خدمات فرامحلی، قانون سیاسی - اجتماعی، فرهنگی، اداری، مواصلاتی و مرکز مبادلات اقتصادی و تأمین نیازهای حوزه جذب و نفوذ فضای پیرامون خود نیز می‌باشد.^۴

برای درک بهتر مفهوم شهر و تعریف آن در ایران، توجه به تعریف جامع شهر و انطباق آن با شرایط جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی اقتصادی و فرهنگی ایران تا اندازه‌ای

۱. یداله فرید، جغرافیا و شهرشناسی: انتشارات دانشگاه تبریز. ۱۳۶۸.

۲. حسین ادیبی، مقدمه بر جامعه‌شناسی شهری، تهران ۱۳۵۶.

حسین ادیبی، تعریف شهر. نامه علوم اجتماعی: شماره ۲ آذرماه ۱۳۵۵ (۲۵۳۵) - دانشگاه تهران

۳. رجوع کنید، حسین شکوئی، جغرافیای شهری عمومی، ۲ جلد - انتشارات دانشگاه تبریز ۱۳۴۸-۱۳۵۴

۴. مصطفی مؤمنی، مأخذشناسی جغرافیا شهری ایران - فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۱ سال دوم تابستان ۱۳۶۶.

می‌تواند مفید باشد؛ شهر امروز در ابعاد مکانی - فضای خود و در شکل‌یابی، به تناسب رفتارهای انسانی، امکانات، استعدادها، شرایط فرهنگی و ذوق سلیقه‌های فردی که تبلور آن به صورت ریخت و سیمای خاص ظاهر می‌گردد، مفهوم پیدا می‌کند^۱ و در کشور ما نیز با تغییراتی جلوه‌گر می‌باشد. بدین ترتیب: وجود تعداد معین و مشخص جمعیت شهری، ساختار کالبدی، عناصر شهری نظام معابر، محورهای ارتباطی، سکونتگاه‌های انسانی، نوع اشتغال، عملکردها و فعالیت‌های اقتصادی، شرایط اجتماعی و فرهنگی و بالاخره موقعیت در رابطه با پسرکرانه و فضاهای پیرامونی با ویژگی‌های خاص فرهنگی - اجتماعی حاکم بر این سرزمین می‌تواند تعریف و مفهوم شهر را در ایران بازگو نماید. امروزه شهر در ایران در عین دگرگونی و تحول در چهره، بافت و عملکردهای خود ارزش‌ها و ویژگی‌های فرهنگی دوره‌های گذشته را به خوبی در چهره و بافت خود حفظ کرده است و دوگانگی در اکثر ساختارهای آن به سادگی مشهود است. امروزه شهر در ایران ضمن وابستگی به سرمایه‌داری جهانی و تأثیرپذیری و شکل‌یابی از روند تمدن و فرهنگ شهرنشینی امروزی به تغییر در چهره و بافت خود که اکثراً شکل‌یابی آن را از ویژگی‌های فرهنگ اسلامی طلب می‌کرد دست زده است و خصیصه‌هایی را پیدا کرده است که با بافت قدیمی کاملاً بیگانه است. خلاصه اینکه مثل اکثر شهرهای جهان شهرهای ایران را باید در مفهوم پویا و متحول آن نگرست و خصوصیات شهرهای امروز ایران و تعریف آن را در داخل جغرافیای شهری ایران ضمن بررسی تاریخ شهر برای تعیین و درک شرایط و وضع موجود و ترسیم خطوط تکاملی و تکوینی آینده آن جستجو کرد. ارتباط منطقی میان حال و گذشته برقرار نمود تا بتوان از این طریق روند آتی تحولات را پیش‌بینی و برنامه‌ریزی کرد.

با توجه به توضیحات و نگرش‌های کلی که مورد بررسی قرار گرفت ملاک‌های کمی و کیفی امروز می‌تواند در تعریف و مفهوم شهر مصداق پیدا نماید.

تا سال ۱۳۳۵ شهر و مفهوم شهر از مجموعه ملاک‌های کمی و کیفی، تاریخی و سیاسی و اداری مستفاد می‌شد زیرا تا این دوره تعریف دقیقی از شهر ارائه نشده بود.

۱. محمدتقی رهنمایی، روند مطالعات شهری و جایگاه جغرافیای شهری در ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۳- سال سوم زمستان ۱۳۶۷.

فقط طبق قانون تقسیمات کشوری که در آبان‌ماه سال ۱۳۱۶ به تصویب مجلس شورای ملی وقت رسید، ایران به ۱۰ استان و ۴۹ شهرستان تقسیم شد که بدین ترتیب اکثر مراکز شهرستان به اضافه بعضی از شهرهای پرجمعیت و مهم در مراکز نواحی و شهرستان‌ها به نام شهر خوانده می‌شدند. این تقسیمات تا سال ۱۳۳۵ اصلاح و شهرهای جدید بر تعداد آنها اضافه شد که دارای شهرداری، انجمن شهر یا تراکم بالایی از جمعیت و یا عملکردهای شهری بودند.

در سال ۱۳۳۵ با آغاز اولین سرشماری عمومی نفوس و مسکن، تعریف کمی از طرف مرکز آمار ایران اعلام شد: جمعیت شهرنشین شامل اشخاصی می‌شد که هنگام سرشماری در نقاطی زندگی می‌کردند که سکنه آن نقاط ۵۰۰۰ نفر یا بیشتر بوده است. بدین ترتیب ملاک عمل برای طبقه‌بندی مناطق مسکونی میزان نفوس آنها قرار گرفت و نقاط بالای ۵۰۰۰ نفر به عنوان نقاط شهری شناخته شدند، هر چند که دارای شهرداری یا فاقد آن باشند و یا نوع فعالیت آنها در هر بخشی متفاوت باشد. در سرشماری سال ۱۳۴۵ نیز تمام مراکز دارای ۵۰۰۰ نفر و بیشتر جزو نقاط شهری محسوب شدند. در سرشماری سال ۱۳۵۵ کلیه مراکز شهرستان‌ها (بدون در نظر گرفتن جمعیت آنها) و نقاطی که جمعیت آنها در موقع سرشماری پنج هزار نفر و بیشتر بوده شهر به حساب آمده است. در قانون تقسیمات کشوری مصوب ۱۵ تیرماه سال ۱۳۶۲ مجلس شورای اسلامی و مصوب مورخه ۶۳/۲/۲۲ هیأت دولت در مورد آیین‌نامه‌های اجرایی قانون تقسیمات کشوری تعداد جمعیت شهر به ۱۰ هزار نفر افزایش یافته است و وزارت کشور مکلف شده است که امکانات لازم و تسهیلات شهری و ایجاد شهرداری را در این نقاط فراهم نماید. در سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۶۵ ملاک دیگری از طرف مرکز آمار ایران مورد عمل قرار گرفت و شهر نقطه‌ای بود که دارای شهرداری باشد. بدین ترتیب از نظر تعداد جمعیت مرکز آمار ایران ملاک حداقل جمعیت را تغییر داده و نقاط دارای شهرداری را شهر به حساب آورده است. بر مبنای این سرشماری تعداد نقاط شهری کمتر از ۵ هزار نفر ولی صاحب شهرداری نزدیک ۸۴ و تعداد نقاط شهرهای کمتر از ۲ هزار نفر ۲۰ نقطه بوده است.

خلاصه اینکه معیار و ملاک‌های کمی انتخاب شده یک معیار کاملاً سیاسی - اداری در جهت هماهنگی ملی و اداری کشور و به تبعیت از بعضی معیارهای بین‌المللی

و توصیه‌های مشاوران و کارشناسان داخلی و بین‌المللی و ملاک وجود شهرداری برای نقاط شهری در جهت هماهنگی سرزمین ملی و برنامه‌ریزی‌های توسعه ملی اتخاذ گردیده است. در صورتی که به تبع ویژگی‌های جغرافیایی نواحی، اکثر مناطق شهری و روستایی به تولید کشاورزی متکی هستند و کم و بیش وابستگی تنگاتنگی بین شهر و روستا وجود دارد و حیات و دوام اقتصادی این دو سخت به هم جوش خورده است. به گونه‌ای که اکثر شهرهای کوتاه اندام نواحی هنوز بر اقتصاد مبتنی بر کشاورزی وفادار مانده‌اند و در کالبد و رخساره آنها نشانه‌هایی از تولید زراعی به چشم می‌خورد. بر این اساس اگر بتوان با تعیین معیار جمعیتی شهر را از روستا مشخص نمود چاره‌ای نیست که در این شناسایی از نظر علمی - آکادمیک بر نوع فعالیت شهرنشینان تأکید داشت^۱. یا حداقل درصدی از کل جمعیت شاغل را در بخش کشاورزی ملاک تفکیک شهر از روستا قرار دارد.

به هر رو برای پیدایش ویژگی‌های شهری، جوامع و سکونتگاه‌های انسانی باید دارای جمعیت مشخص با ترکیب و ساختمان معین باشند و هر سکونتگاه انسانی واجد امکانات و عملکردهای شهری آستانه‌ای از جمعیت را طلب می‌نمایند و این جمعیت بر حسب نقش و ساختارهای گوناگون شهر و منطقه، تفاوت پیدا می‌کند.

مأخذشناسی جغرافیای شهری ایران

مأخذشناسی جغرافیای شهری ایران یا هر یک از شاخه‌های دیگر جغرافیا چیزی نیست که به سادگی بتوان در صفحاتی محدود، خواننده را با تمام عناوین آن آشنا کرد. حجم منابع و مأخذ در نگرش عام آن، آنقدر زیاد است که به برخی از این منابع می‌توان اشاره کرد. از آنجایی که پدیده شهرنشینی به عنوان شکل ویژه‌ای از استقرار و معیشت انسانی در ایران پیشینه بس درازی دارد مسلماً وجود منابع و مأخذ متعددی را می‌توان انتظار داشت. ولی متأسفانه مطالعه جغرافیایی شهرهای ایران در شکل جامع و خاص آن محدود و جایگاه در خور توجهی را برای خود نمی‌یابد و توجه به منابع موجود فقر منابع را در این زمینه بازگو می‌نماید. اساساً شرح و تفسیر چگونگی

۱. یداله فرید، جغرافیا و شهرشناسی، منبع ذکر شده: ص ۵.

تحولات عمیق کمی و کیفی در ساختار کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهرهای ایران در گذشته و حال در پیوند با محیط طبیعی و بنیادهای فرهنگ ناحیه‌ای، بخصوص فرهنگ اسلامی چیزی نیست که به سادگی با مطالعات گذرا و بدون بازگشت به گذشته و تحولات تاریخی شهرها امکان‌پذیر باشد. آگاهی از عملکرد و نفوذ فرهنگ شهرنشینی جدید و مدرن در کالبد شهرهای ایران نیز بدون اطلاع از بنیادهای گذشته عملی نخواهد بود. از این نظر آگاهی از مطالعات گذشته و منابع و مأخذ مورد بحث ارزش و اهمیت بیشتری پیدا می‌کند و مراجعه و بررسی آنها را ضروری می‌سازد.

به استناد مطالعاتی که در این زمینه توسط محققان و جغرافیدانان ایران انجام گرفته است و طبقه‌بندی‌هایی که در این مورد عرضه شده می‌توان مأخذشناسی جغرافیای شهری ایران را به رشته تحریر آورد. مراجعه به این تحقیقات ما را در بررسی جغرافیای شهری ایران یاری خواهد نمود^۱.

براساس این منابع، مطالعات شهری در ایران با ناهماهنگی‌ها و ناپیوستگی زیادی همراه بوده است ولی مجموع منابع و انتشارات در زمینه جغرافیای شهری ایران را در گروه‌های زیر می‌توان مورد بررسی قرار داد:

- در طی بیست سال و اندی که شهر و شهرنشینی تحت عنوان جغرافیای شهری وارد مباحث جغرافیایی ایران شده مسائل شهری به ویژه زمینه‌های جغرافیایی آنها مورد بررسی قرار گرفته و جغرافیدانان اولین گروهی بودند که با انتشار کتاب‌هایی در این زمینه تلاش‌های خود را آغاز کردند. این مطالعات تاکنون ادامه داشته و به نتایجی

۱. خارج از کتاب‌شناسی‌های مختلفی که در مورد جغرافیای شهری انجام گرفته، برای آگاهی جامع و علمی از منابع جغرافیای شهری ایران به نوشته‌های زیر رجوع شود:

- مصطفی مؤمنی، مأخذشناسی جغرافیای شهری ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی - شماره ۱ سال دوم، تابستان ۱۳۶۶.

- اصغر نظریان، بحث و تکلمه‌ای بر مأخذشناسی جغرافیای شهری ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۴ - سال دوم، بهار ۱۳۶۷.

- محمدتقی رهنمایی، روند مطالعات شهری و جایگاه جغرافیای شهری در ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۳ - سال سوم، زمستان ۱۳۶۷.

رسیده است. علی‌رغم ناهماهنگی رشد مطالعات جغرافیایی شهرها با آهنگ رشد سریع شهرنشینی در ایران و کندی این روند، زمینه‌های لازم مطالعاتی و تحقیقاتی برای دانش‌پژوهان فراهم شده است.

۲- معماران، متخصصان علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی و شهرشناسان گروه‌های دیگری بودند که با انتشار و ترجمه کتاب‌های ارزشمند مختلف تحرک لازم را در مطالعات شهری به وجود آوردند.

۳- در نهایت، توسعه شهرنشینی و افزایش تعداد شهرهای کشور، مطالعات فیزیکی و برنامه‌ریزی شهری را در جغرافیای شهری ایران وارد کرد و سرعت بیشتری به این نوع مطالعات بخشید. انتشارات و تحقیقات زیادی در زمینه شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری آغاز شد. ضرورت تهیه طرح‌های جامع و هادی که خود ناشی از توسعه ناموزون فضای شهری و برهم خوردن توازن جمعیتی شهر و روستا بود ایجاب نمود که خود به خود زمینه‌های مساعد در برنامه‌ریزی شهری و شهرسازی و نهایتاً جغرافیای شهری ایران فراهم گردد.

با این همه علی‌رغم سهم محدود جغرافیدانان در مطالعات شهری، تحقیقات ارزنده‌ای در مورد شهرهای ایران توسط جغرافیدانان خارجی و داخلی انجام گرفته است که در تلفیق با مجموعه مطالعات گذشته می‌تواند منابع قابل استفاده و ارزنده‌ای را در جغرافیای شهری ایران عرضه نماید. این مجموعه منابع و مأخذ خارج از تقسیمات فوق می‌توانند در تقسیمات موضوعی زیر نیز خلاصه گردند:

۱. مطالعات تاریخی و جغرافیایی عمومی در ارتباط با شهر.
۲. منابع و مطالعات مربوط به تاریخ و جغرافیای عمومی و علوم اجتماعی.
۳. پژوهش‌های باستان‌شناسی، مردم‌شناسی، تاریخ و جغرافیای تاریخی محلی و شهرهای نواحی مختلف ایران.
۴. سفرنامه و سیاحت‌نامه‌ها.
۵. تحقیقات عمومی راجع به شهرهای ایران، قوانین شهری، تکننگاری‌های راجع به شهرهای مختلف ایران.
۶. تحقیقات راجع به روابط شهر و روستا و مطالعات منطقه‌ای - ناحیه‌ای.

خلاصه اینکه اگر در شرایط امروز قبول کنیم که شهر جلوه‌گاه فضایی ایفای نقش‌های اساسی انسان در ارتباط با محیط طبیعی می‌باشد باید گفت که سهم جغرافیا و جغرافیدانان در تجزیه و تحلیل فضا و مکان و برقراری نظم و ارتباط منطقی و عقلانی بین آنها و نهایتاً مدیریت صحیح محیط توسط انسان، بیشتر و فراگیرتر بوده و مطالعات جغرافیایی از اهمیت بیشتری برخوردار خواهد بود. نتیجتاً دسترسی به منابع و مأخذ مربوط به این مطالعات از ارزش بیشتری برخوردار می‌باشد.

بخش اول

تاریخچه شهر و شهرنشینی در ایران

هدف مرحله‌ای بخش اول

در این بخش دانشجویان با سوابق تاریخی و تاریخچه شهر و شهرنشینی در دوره‌های مختلف تاریخی آشنا و فراز و نشیب‌های نظام شهری ایران و رونق و رکود آن را در این دوره‌ها باز خواهند شناخت. پیدایش تمدن شهرنشینی در ایران، ایجاد شهرها و جریان تحوّل و تکامل آنها در جریان تاریخ از گذشته تا امروز هدف عمده این بخش می‌باشد.